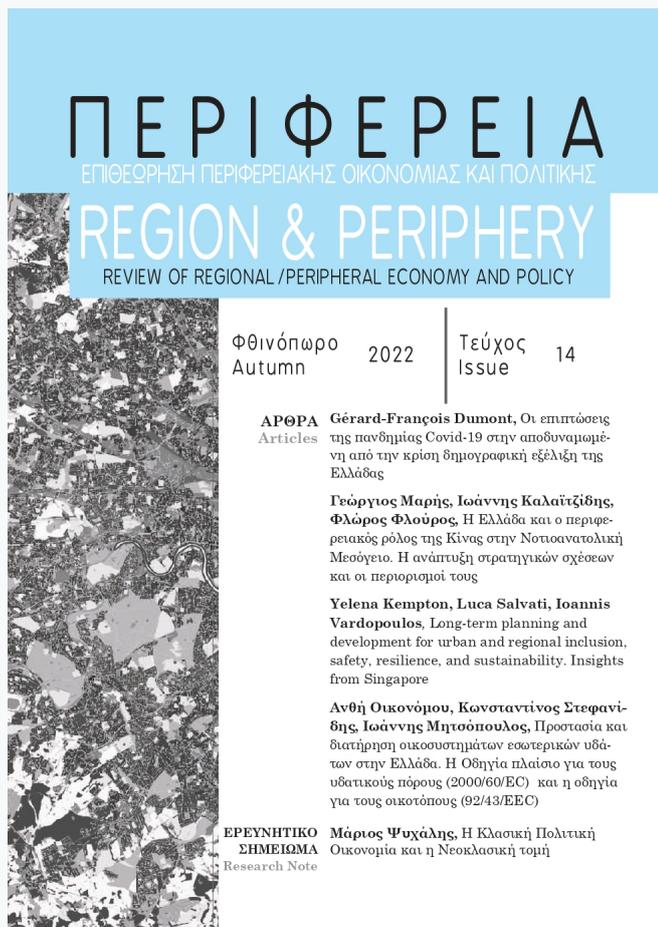

Περιφέρεια | Regional Integration: Politics, Economics, Governance

Τόμ. 14, Αρ. 14 (2022)

Περιφέρεια | Region & Periphery

Οι επιπτώσεις της πανδημίας Covid-19 στην αποδυναμωμένη από την κρίση δημογραφική εξέλιξη της Ελλάδας

Gérard-François Dumont

doi: [10.12681/rp.32604](https://doi.org/10.12681/rp.32604)

Copyright © 2023, Gérard-François Dumont

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Μη Εμπορική Χρήση 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Dumont, G.-F. (2023). Οι επιπτώσεις της πανδημίας Covid-19 στην αποδυναμωμένη από την κρίση δημογραφική εξέλιξη της Ελλάδας. *Περιφέρεια | Regional Integration: Politics, Economics, Governance*, 14(14), 5–31. <https://doi.org/10.12681/rp.32604>

Οι επιπτώσεις της πανδημίας Covid-19 στην αποδυναμωμένη από την κρίση δημογραφική εξέλιξη της Ελλάδας

Gérard-François Dumont, *Καθηγητής, Πανεπιστήμιο της Σορβόνης*

Περίληψη

Σε αυτό το άρθρο εξετάζονται οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης (2008-2018) στο επίπεδο των δημογραφικών εξελίξεων στην Ελλάδα σε σύγκριση με άλλες τέσσερις ευρωπαϊκές χώρες με ίδιο πληθυσμιακό μέγεθος: Αυστρία, Βουλγαρία, Πορτογαλία και Ουγγαρία. Παρατηρούνται παρόμοιες εξελίξεις σε όλες αυτές τις χώρες, όσο αφορά στους θανάτους, τις γεννήσεις, το προσδόκιμο της ζωής κ.λπ. Στην Ελλάδα, ωστόσο, παρατηρείται πολύ μεγαλύτερη μετανάστευση των Ελλήνων στη διάρκεια της κρίσης σε σύγκριση με τις υπόλοιπες υπο μελέτη χώρες. Στην περίπτωση της Αυστρίας δεν φαίνεται να υπάρχει καθόλου αύξηση της μετανάστευσης κατά την διάρκεια της κρίσης, ενώ, ο αριθμός των μεταναστών προς την Αυστρία είναι μεγαλύτερος από ότι σε όλες τις άλλες χώρες που μελετά το άρθρο. Στη συνέχεια, εξετάζονται οι επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19 στη δημογραφική εξέλιξη των εξεταζόμενων χωρών σε σύγκριση με την Ελλάδα. Παρατηρούνται και πάλι παρόμοιες εξελίξεις, με την Ελλάδα να βρίσκεται σε καλύτερη κατάσταση από πλευράς θανάτων για την περίοδο 2020-2021. Τέλος, σχετικά με τις μακροχρόνιες εξελίξεις, οι σχετικές προβολές δείχνουν ότι η Ελλάδα και η Βουλγαρία θα υποστούν τη μεγαλύτερη μείωση του πληθυσμού τους, ενώ, ο πληθυσμός της Αυστρίας θα παραμείνει σταθερός με ορίζοντα το 2080. Επιπλέον, επιχειρείται ερμηνεία των δημογραφικών εξελίξεων στις υπό εξέταση χώρες με βάση τα οικονομικά, κοινωνικά, και πολιτισμικά χαρακτηριστικά κάθε μιας από τις τέσσερις χώρες σε σύγκριση με την Ελλάδα.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Δημογραφία, Ελλάδα, πανδημία, μετανάστευση, μετανάστες, θνησιμότητα

The impact of the COVID-19 pandemic on crisis-ridden Greek demographics

Gérard-François Dumont, *Professor, Sorbonne University*

Abstract

The effects of the 2008-2018 financial crisis on demographic changes in Greece are investigated in this study, in comparison to four other European countries with comparable population sizes, namely Austria, Bulgaria, and Portugal and Hungary. Findings suggest similar developments in all countries in terms of mortality, births, life expectancy e.tc. However, in Greece, during the crisis, a far greater emigration of Greek citizens is noted, compared to the rest of the countries under study. Austria, on the hand, points to zero increase in emigration during the crisis, while the number of immigrants to Austria is greater than to all the other countries considered herein. Next, the effects of the pandemic on the demographic development of the countries under consideration are examined and compared to Greece. Results indicate similar developments for the countries in question, with Greece standing in better shape, in terms of mortality over the years 2020-2021. In terms of long-term developments, projections estimate that Greece and Bulgaria will suffer the greatest decline in population, while the population of Austria will remain at a stable level through 2080. The current research also attempts an interpretation of the demographic developments for countries under consideration based on economic, social, and cultural specific aspects, followed by a comparison with Greece.

KEY-WORDS: Demographics, Greece, pandemic, emigration, immigration, mortality

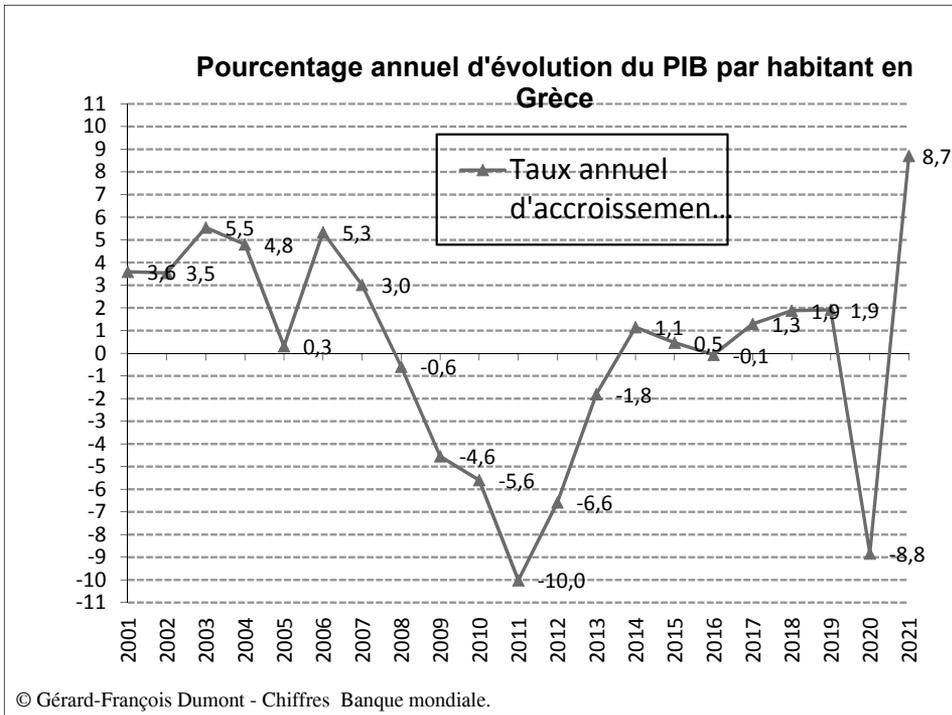
---

1. Εισαγωγή

Σε δώδεκα περίπου χρόνια, η Ελλάδα υπέστη δύο εξωτερικά σοκ. Το πρώτο σοφείλεται στην παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008 της οποίας οι κοινωνικό-οικονομικές επιπτώσεις υπήρξαν πολύ σοβαρές καθώς η χώρα ήταν ήδη αποδυναμωμένη από το μεγάλο χρέος και το υψηλό δημοσιονομικό έλλειμμα. Υπενθυμίζουμε ότι τα επόμενα έτη, με στόχο κυρίως να μην κινδυνεύσει η ευρωζώνη, διάφορα σχέδια, επονομαζόμενα διάσωσης, τέθηκαν σε εφαρμογή από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και την Ευρωπαϊκή Ένωση μαζί. Σε αυτό το πλαίσιο, από το 2008 ως το 2013, το ελληνικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ μειώνεται κάθε χρόνο, με μέγιστη πτώση της τάξης του -10,0% για το έτος 2011. Ενώ, οι αυξήσεις του κατά κεφαλήν ΑΕΠ από το 2014 ως το 2019, με το 2016 να παρουσιάζει μικρή μείωση, είναι πολύ χαμηλές για να εξισορροπήσουν τα έτη που σηματοδεύτηκαν από την μείωση της παραγωγής πλούτου (Σχήμα 1).

Το 2020 ο «κινεζικός κυκλώνας» Covid-19¹ εξαπλώνεται στον κόσμο, και άρα και στην Ελλάδα, υποβάλλοντας τη χώρα σε μια νέα δοκιμασία. Με το κλείσιμο των συνόρων και τους νέους περιορισμούς προκειμένου να περιοριστεί η διασπορά της πανδημίας, με ένα πλαίσιο, δηλαδή, που ενοχοποιεί την «υπέρ-κινητικότητα»², η κραταιά τουριστική της βιομηχανία υφίσταται έντονα τις επιπτώσεις παρά τις προσπάθειες προσαρμογής. Πέραν τούτου, ολόκληρη η ελληνική οικονομία υποφέρει από την πανδημία, όπως άλλωστε και όλες οι οικονομίες παγκοσμίως. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας βυθίζεται ξανά το 2020 με -8,8% υπό συνθήκες που δεν επιτρέπουν καθόλου στη χώρα να λάβει μέτρα μεγάλης κλίμακας για την πολύ εκτεταμένη στήριξη της οικονομίας, όπως συνέβη σε άλλες χώρες, σαν τη Γαλλία, όπου ο Πρόεδρος επέβαλε το «με κάθε κόστος», δηλαδή μια γενική, οικονομική βοήθεια για όλες τις επιχειρήσεις των οποίων η δραστηριότητα μειώθηκε ως συνέπεια της πανδημίας και των κρατικών αποφάσεων, όπως ο εγκλεισμός. Το έτος 2021 είναι καλύτερο, με αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας κατά 8,7%, αν και παραμένει ελαφρώς χαμηλότερο από το επίπεδο του 2019 και, κυρίως, είναι κατά περίπου 25% χαμηλότερο από το υψηλότερο, ετήσιο, κατά κεφαλήν ΑΕΠ από την αρχή του 21ου αιώνα, αυτό του 2007.

Σχήμα 1. Ετήσια εξέλιξη του ελληνικού, κατά κεφαλήν ΑΕΠ

Αυτό το διττό πλαίσιο μεγάλων οικονομικών δυσκολιών εξαιτίας της κρίσης του 2008 και κατόπιν της πανδημίας Covid-19 είχε δημογραφικές επιπτώσεις και, αν ναι, ποιες; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα περιλαμβάνει καταρχάς μια βεβαιότητα. Είναι αυτονόητο ότι η πανδημία είχε επιπτώσεις στην θνησιμότητα, όπως στην πλειοψηφία των χωρών, όμως το εύρος τους πρέπει να καταστεί μετρήσιμο. Όσο για την πιθανή επιρροή επί των γεννήσεων και το μεταναστευτικό σύστημα, απαιτούν διεξοδική μελέτη. Η λεπτομερής εξέταση της εξέλιξης της φυσικής, πληθυσμιακής αλλαγής και της μεταναστευτικής ροής στην Ελλάδα είναι λοιπόν απαραίτητη.

Απαιτείται διαχρονική ανάλυση, η οποία καθίσταται ακόμα πιο απαραίτητη καθώς τα δημογραφικά φαινόμενα βασίζονται σε μακρές, στοιχειώδεις περιόδους ανάλυσης. Φαίνεται επίσης θεμιτό να διεξαχθεί μια συγκριτική ανάλυση προκειμένου να χαρακτηριστούν καλύτερα οι δημογραφικές εξελίξεις της Ελλάδας. Με αυτό το σκοπό, θα συγκρίνουμε την Ελλάδα με τέσσερις ευρωπαϊκές χώρες, την Αυστρία, τη Βουλγαρία, την Ουγγαρία και την Πορτογαλία, καθώς ο πληθυσμός τους είναι της ίδια τάξεως μεγέθους· κάποιες παρουσιάζουν πανομοιότυπα στοι-

χεία από γεωγραφικής άποψης. Έτσι, η Ουγγαρία, η Βουλγαρία κι η Πορτογαλία έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό με την Ελλάδα: μέρος των συνόρων τους αποτελεί εξωτερικό σύνορο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Άλλωστε, η φύση της διπλής κρίσης (οικονομικής και υγειονομικής) σε αυτές τις χώρες υπήρξε σε κάποιες περιπτώσεις, όπως θα αποδειχθεί παρακάτω, παρεμφερής με αυτή της Ελλάδας. Από πλευράς οικονομικής κατάστασης στις αρχές της κρίσης του 2008, η Πορτογαλία προσομοιάζει περισσότερο στην Ελλάδα με υψηλό χρέος και δημοσιονομικό έλλειμμα, αν και μικρότερα από τα ελληνικά. Να διευκρινίσουμε ότι η Βουλγαρία και η Ουγγαρία δεν ανήκουν στην ευρωζώνη, παρόλο που, βάσει των ευρωπαϊκών συνθηκών, υποχρεούνται να προσχωρήσουν σε αυτήν³, να σημειώσουμε επίσης ότι η Ελλάδα είναι μέλος της συνθήκης Σένγκεν από τον Μάρτιο του 2000, ενώ η Βουλγαρία, παρά τα επαναλαμβανόμενα αιτήματα, δεν έχει ακόμα γίνει αποδεκτή.

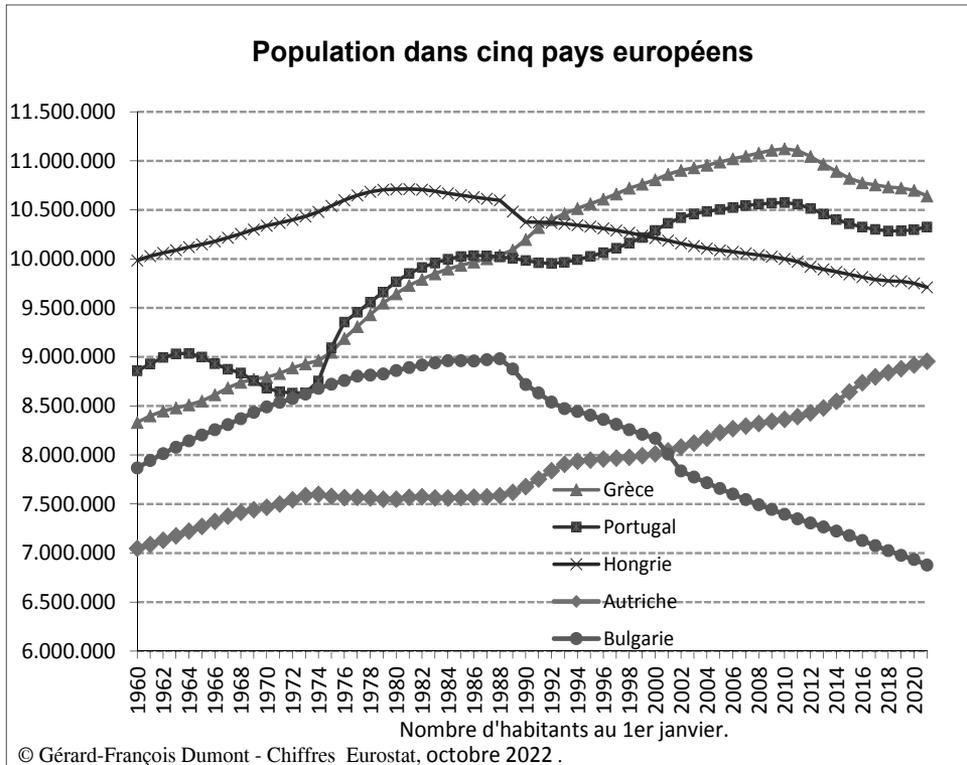
Η ανάλυση των πιθανών συνεπειών της πανδημίας Covid-19 στην δημογραφία της Ελλάδας μετά την αποδυνάμωσή της από την κρίση του 2008 προϋποθέτει αφενός την εξέταση της εξέλιξης του πληθυσμού, και αφετέρου των διαφορετικών συνιστωσών της – φυσική πληθυσμιακή αλλαγή και μεταναστευτική ροή – πριν αναρωτηθούμε για το μέλλον.

2. Ρήξη του ρυθμού πληθυσμιακής μεταβολής

Η εξέλιξη του αριθμού των κατοίκων των πέντε συγκρινόμενων χωρών⁴ (Σχήμα 2) υποδεικνύει μια ιδιαιτερότητα που η Ελλάδα έχει από κοινού μόνο με την Πορτογαλία: την αναστροφή της πληθυσμιακής της μεταβολής⁵ τα έτη που ακολουθούν την κρίση του 2008. Στις άλλες τρεις χώρες, η δημογραφική εξέλιξη της δεκαετίας του 2010 είναι προέκταση των προηγούμενων πληθυσμιακών μεταβολών, θετικών (Αυστρία), ή αρνητικών (Βουλγαρία και Ουγγαρία).

Στην αρχή της δεκαετίας του 2020, η εξάπλωση της πανδημίας Covid-19 δεν εμποδίζει την αύξηση του αριθμού των κατοίκων στην Πορτογαλία και την Αυστρία. Αντιθέτως, ο αριθμός των κατοίκων εξακολουθεί να μειώνεται στην Ελλάδα, την Ουγγαρία και τη Βουλγαρία. Οι χώρες αυτές καταγράφουν λοιπόν αποπληθυσμό⁶, δηλαδή μείωση του πληθυσμού τους.

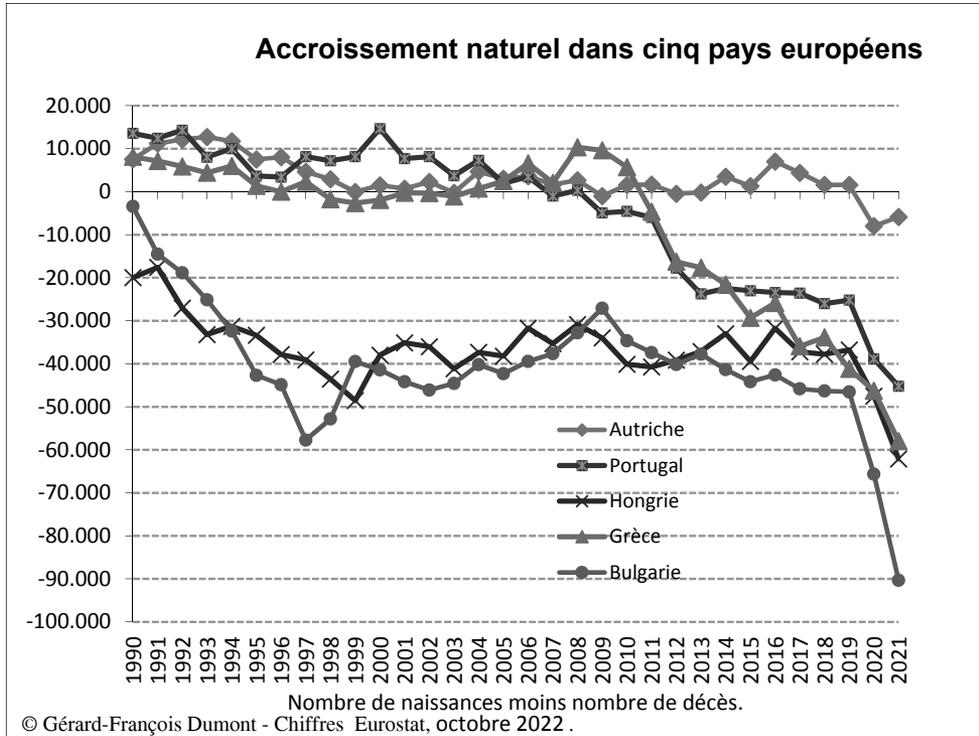
Σχήμα 2. Πληθυσμός στην Ελλάδα και τέσσερις συγκρίσιμες, ευρωπαϊκές χώρες

Η ρήξη των αρχών της δεκαετίας του 2010 στην εξέλιξη του αριθμού των κατοίκων της Ελλάδας εξηγείται από τη φυσική πληθυσμιακή αλλαγή, ή από την μεταναστευτική ροή; Ο ρόλος της φυσικής πληθυσμιακής μεταβολής (Σχήμα 3) αναδεικνύεται καθώς, μεταξύ των πέντε χωρών, μόνο η Ελλάδα και η Πορτογαλία καταγράφουν, μετά το 2008, αντιστροφή της φυσικής, πληθυσμιακής αλλαγής. Κατά τη δεκαετία του 1990 και το μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του 2000, η φυσική, πληθυσμιακή αλλαγή αυτών των χωρών ήταν είτε ελάχιστα θετική, είτε ελάχιστα αρνητική. Μετά την κρίση του 2008, η φυσική πληθυσμιακή μεταβολή γίνεται σαφώς αρνητική.

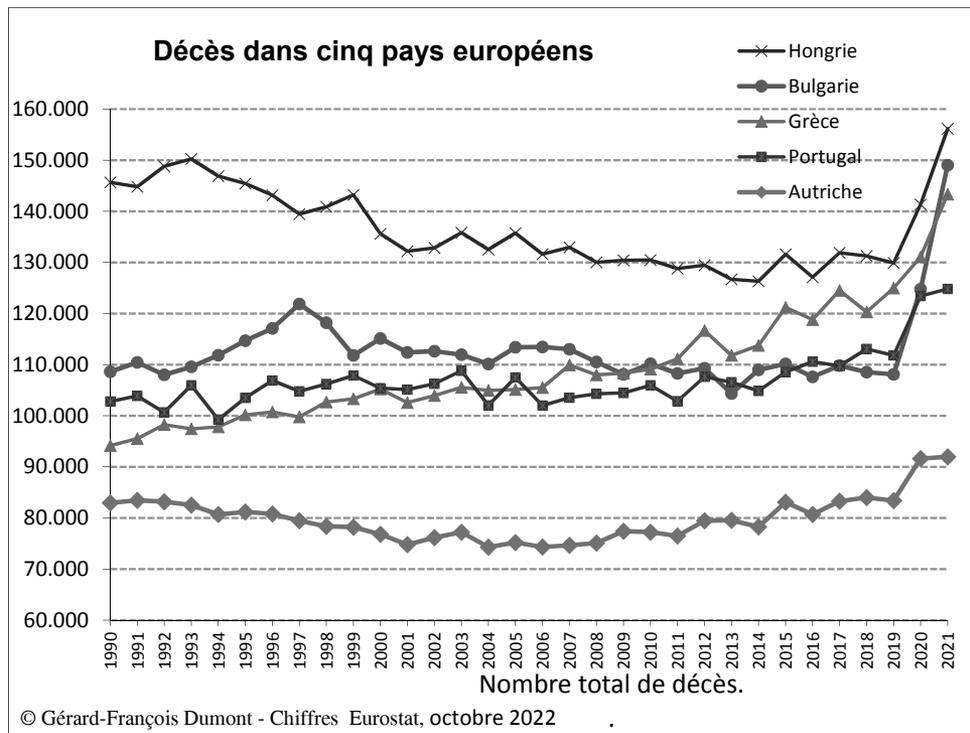
Με την πανδημία Covid-19, στις πέντε μελετώμενες χώρες, οι θάνατοι υπερβαίνουν τις γεννήσεις το 2020 και το 2021, ειδικά στη Βουλγαρία. Ωστόσο, η ετήσια, αρνητική, πληθυσμιακή μεταβολή της Αυστρίας είναι μικρότερη το 2021 απ' ό τι το 2020. Με άλλα λόγια, η πανδημία Covid-19 επιδεινώνει την πληθυσμιακή συρρίκνωση των τεσσάρων χωρών, και οδηγεί την πέμπτη, την Αυστρία, σε αυτή την κατάσταση, διευκρινίζοντας ότι η «πληθυσμιακή συρρίκνωση» ορίζεται ως το πλεόνασμα των θανάτων επί των γεννήσεων.

Σχήμα 3. Φυσική πληθυσμιακή μεταβολή στην Ελλάδα και σε τέσσερεις, συγκρίσιμες, ευρωπαϊκές χώρες

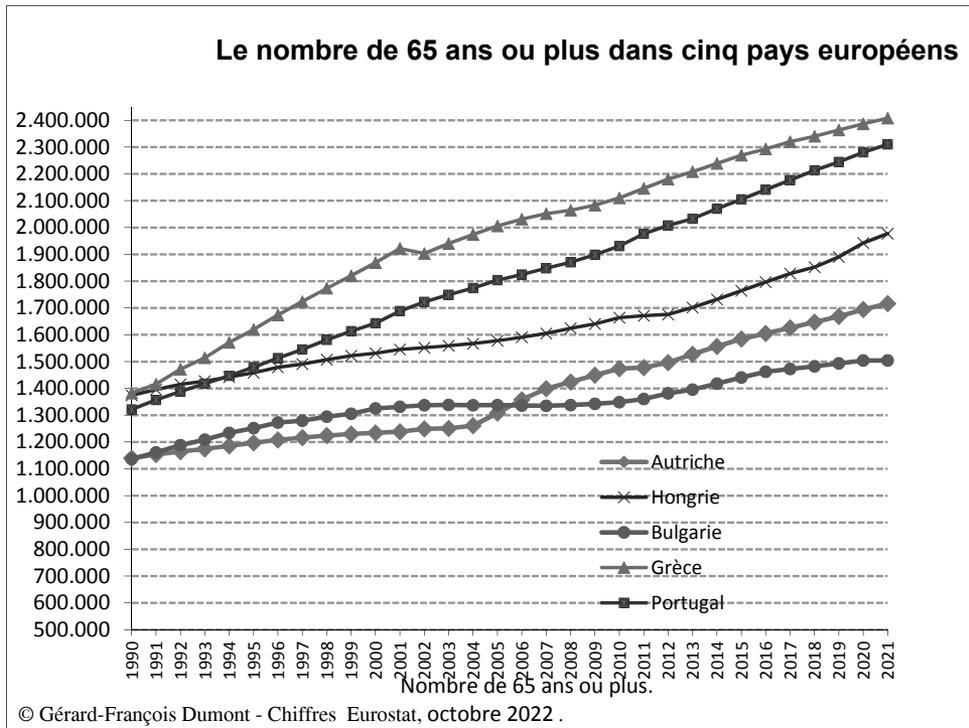
Το σαφές πλεόνασμα των θανάτων επί των γεννήσεων, που επικράτησε στην Ελλάδα από το 2011 χρειάζεται εξήγηση. Προέρχεται από αύξηση των θανάτων, ή από μείωση των γεννήσεων; Στην Ελλάδα, ο αριθμός των θανάτων (Σχήμα 4) γνωρίζει σημαντική αύξηση το 2012 και ύστερα το 2015, όπως στην Πορτογαλία, πράγμα που δεν συμβαίνει στις τρεις άλλες χώρες. Ο αριθμός των θανάτων στην Ελλάδα υπερβαίνει εφεξής τις 110 000, αριθμός σαφώς υψηλότερος από τις τέσσερις προηγούμενες δεκαετίες.

Σχήμα 4. Θάνατοι στην Ελλάδα και σε τέσσερις, συγκρίσιμες, ευρωπαϊκές χώρες

Πρέπει, όμως, να το ερμηνεύσουμε ως αποτέλεσμα της κρίσης του 2008 και μόνο, δεδομένου ότι η αύξηση των θανάτων μπορεί επίσης να οφείλεται, ένα συγκεκριμένο έτος, σε μια ιδιαίτερα φονική, χειμερινή γρίπη, ή στη γήρανση του πληθυσμού, δηλαδή στην αύξηση των ηλικιωμένων γενεών που διατρέχουν αυξημένο κίνδυνο θανάτου; Στην Ελλάδα, όπως και στην Πορτογαλία, η γήρανση του πληθυσμού είναι υψηλότερη απ' ό τι στις τρεις άλλες χώρες (Σχήμα 4), καθώς οι γενιές που γεννήθηκαν 65 χρόνια πριν κλείνουν τα 64 έτη. Δημιουργείται έτσι η εντύπωση πολύ μικρής, ή και μηδαμινής επιρροής της κρίσης του 2008 στον αριθμό των θανάτων.

Σχήμα 5. Ο αριθμός των 65 ετών και άνω στην Ελλάδα και σε τέσσερις συγκρίσιμες, ευρωπαϊκές χώρες

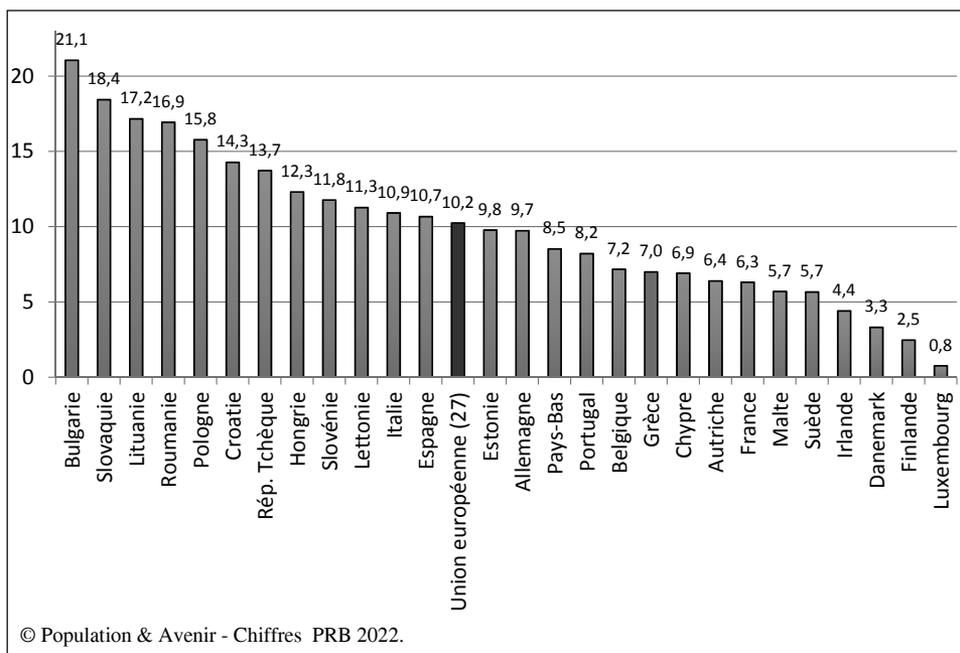

3. Θνησιμότητα εξαιτίας της πανδημίας μικρότερη από την ευρωπαϊκή

Αντιθέτως, η επίδραση της πανδημίας Covid-19 στην θνησιμότητα είναι έντονη. Ο αριθμός των θανάτων (Σχήμα 4) στις πέντε παρατηρούμενες χώρες αυξάνεται αλματωδώς το 2010 και 2011. Παρόλα αυτά, μια διεξοδική ανάλυση δείχνει ότι αυτή η αύξηση των θανάτων δε γνωρίζει την ίδια ένταση σε όλες τις χώρες. Πράγματι, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ) εκτίμησε τον συνολικό αριθμό των θανάτων που σχετίζονται, άμεσα, ή έμμεσα⁷, με την πανδημία Covid-19 μεταξύ 1ης Ιανουαρίου 2020 και 31ης Δεκεμβρίου 2021⁸. Ανάμεσα σε αυτές τις δύο ημερομηνίες, 14,9 εκατομμύρια επιπλέον θάνατοι προκλήθηκαν στον κόσμο από την πανδημία κατά τα δύο αυτά έτη, δηλαδή 12% του συνόλου των θανάτων. Εξετάζο-

νταστοποσοστότωνπλεοναζόντωνθανάτωνπουοφείλονταιστηνCovid-19 το 2020 και 2021 ανά χώρα της Ευρωπαϊκή Ένωσης (Σχήμα 6), το αποτέλεσμα της Ελλάδας είναι μάλλον ευνοϊκό με πλεόνασμα θανάτων 7% σε δύο χρόνια, χαμηλότερο από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (10,2%). Μεταξύ των άλλων, τεσσάρων, συγκρινόμενων χωρών, μόνο η Αυστρία έχει καλύτερο αποτέλεσμα. Λιγότερο ευνοϊκή απ' ότι στην Ελλάδα είναι η κατάσταση στην Πορτογαλία (8,2%), την Ουγγαρία (12,3%) και κυρίως την Βουλγαρία (21,1%) που καταγράφει το υψηλότερο ποσοστό μεταξύ των 27 μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Σχήμα 6. Το ποσοστό των πλεοναζόντων θανάτων που οφείλονται στην Covid-19 τα δύο έτη 2020 και 2021 ανά χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Δύσκολα εξηγείται αυτό το σχετικά καλό αποτέλεσμα της Ελλάδας. Στην πραγματικότητα, οι διαφορές στην πλεονάζουσα θνησιμότητα εξαιτίας της Covid-19 δεν αντανακλούν απλά το μέγεθος της πανδημίας, αλλά μεταφράζουν, καταρχάς, τις δομικές διαφορές ανάλογα με την ηλικία του πληθυσμού, παράγοντας πολύ σημαντικός για μια μόλυνση της οποίας η σοβαρότητα επιδεινώνεται όσο η ηλικία του ασθενούς μεγαλώνει. Σε αυτό προστίθενται: το επίπεδο οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, που καθορίζει την ποιότητα των υγειονομικών εγκαταστά-

σεων· οι συμπεριφορές πρόληψης των πληθυσμών (τακτικό πλύσιμο των χεριών, καθαριότητα των κατοικιών, διατροφή και τρόπος ζωής ευνοϊκοί για την άμυνα του ανοσοποιητικού...)· οι οικονομικές δραστηριότητες (εγκατάσταση γυάλινων προστατευτικών, τηλεργασία), καθώς και οι δράσεις που πραγματοποιούνται από τις δημόσιες αρχές (κυβερνήσεις και τοπικές κοινότητες) για την αντιμετώπιση της πανδημίας (μάσκες, εγκλεισμός, πολιτική εμβολιασμού...).

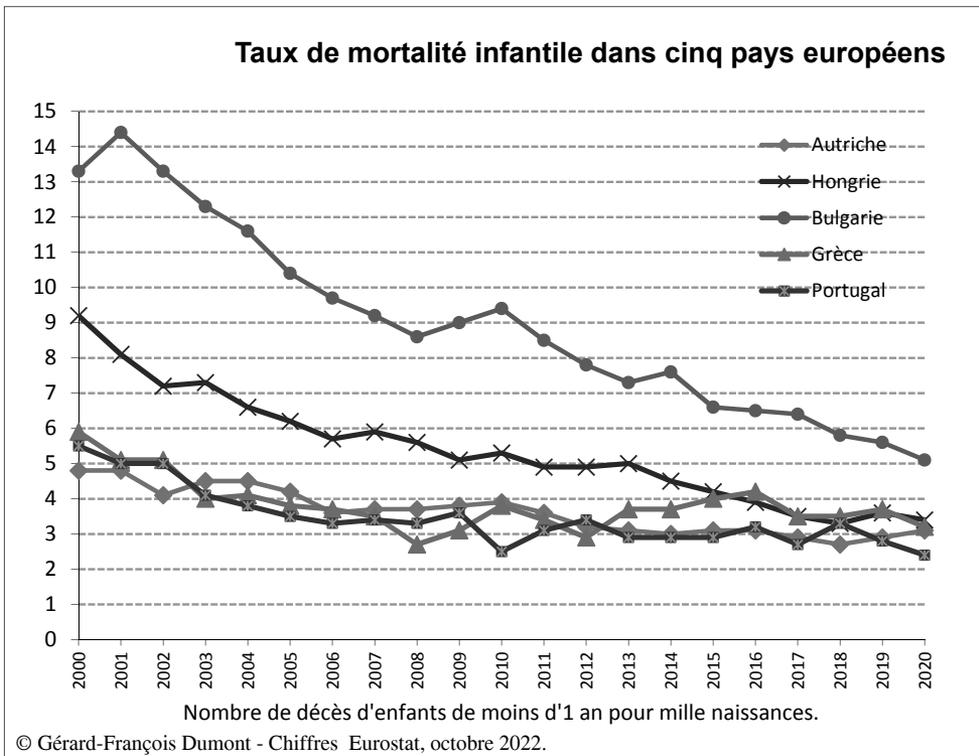
Η εξέταση της βρεφικής θνησιμότητας και του προσδόκιμου ζωής θα επιτρέψει να γνωρίσουμε καλύτερα την εξέλιξη της θνησιμότητας. Ενδεχόμενη κακή εξέλιξη αυτών των δεικτών θα μπορούσε να συνδεθεί με φτωχοποίηση της Ελλάδας, προκαλώντας κακή διατροφή, λιγότερο ευνοϊκές υγειονομικές συνθήκες, ή φθορά των δικτυακών εφαρμογών στον τομέα της υγείας. Είναι όμως έτσι;

4. Η ανθεκτικότητα του προσδόκιμου ζωής στην Ελλάδα πριν το σοκ της πανδημίας

Όσον αφορά τη βρεφική θνησιμότητα (Σχήμα 7), ο μέσος όρος, πράγματι, αυξήθηκε στην Ελλάδα κάποια έτη μετά την κρίση του 2008, αλλά σε πολύ μικρά ποσοστά που δεν είναι ικανά να αυξήσουν με σημανοντα τρόπο τους θανάτους. Άλλη μια χώρα, η Πορτογαλία⁹, καταγράφει αύξηση, μόνο, όμως, από το 2010 ως το 2012. Το ελαφρώς αυξημένο ποσοστό βρεφικής θνησιμότητας της Ελλάδας έρχεται σε αντίθεση με την βρεφική θνησιμότητα που συνεχίζει να μειώνεται στην Βουλγαρία¹⁰ και την Ουγγαρία κατά την δεκαετία του 2010, αν και αυτές οι δύο χώρες εξακολουθούν να έχουν σχετικά υψηλή βρεφική θνησιμότητα, ενώ παραμένει στάσιμη και σε πολύ χαμηλό επίπεδο στην Αυστρία.

Είναι εντέλει δύσκολο να εξαγάγουμε συμπεράσματα για τις διαφοροποιήσεις της βρεφικής θνησιμότητας στην Ελλάδα, καθώς, από το 2010, είναι μάλλον ακανόνιστες, όπως και στην πλειοψηφία των ευρωπαϊκών χωρών, και άρα εξελίσσονται χωρίς συνοχή.

Σχήμα 7. Ποσοστό βρεφικής θνησιμότητας
σε πέντε ευρωπαϊκές χώρες

Όσον αφορά το προσδόκιμο επιβίωσης κατά τη γέννηση (Σχήμα 8), η Ελλάδα, όπως και η Πορτογαλία, συνεχίζει να καταγράφει μια θετική μέση εξέλιξη μετά την κρίση του 2008, παρά τις μικρές, ετήσιες αποκλίσεις, αρνητικές, ή θετικές ανάλογα το έτος. Το προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση στην Ελλάδα γνωρίζει λοιπόν σχετική αύξηση, στα 81,7 έτη το 2019, επίπεδο όμοιο με αυτό της Αυστρίας και της Πορτογαλίας, η οποία έφτασε την Ελλάδα στα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας. Αντιθέτως, το πολύ χαμηλότερο προσδόκιμο επιβίωσης κατά τη γέννηση της Ουγγαρίας και της Βουλγαρίας δίνει την εντύπωση ότι το κομμουνιστικό παρελθόν τους συνεχίζει να τις βαραινει¹¹.

Πώς εξηγείται το καλό επίπεδο του προσδόκιμου ζωής στην Ελλάδα κατά την ιδιαίτερα δύσκολη περίοδο της κρίσης του 2008; Μπορεί να εξηγείται από πολλούς παράγοντες: η χώρα είναι καλά στελεχωμένη με ιατρικό προσωπικό · η αποδημία των γιατρών και του υγειονομικού προσωπικού κατά τη διάρκεια της κρίσης ήταν ίσως περιορισμένη · η αλληλεγγύη της οικογένειας, των φίλων, ή άλλη αλληλεγγύ-

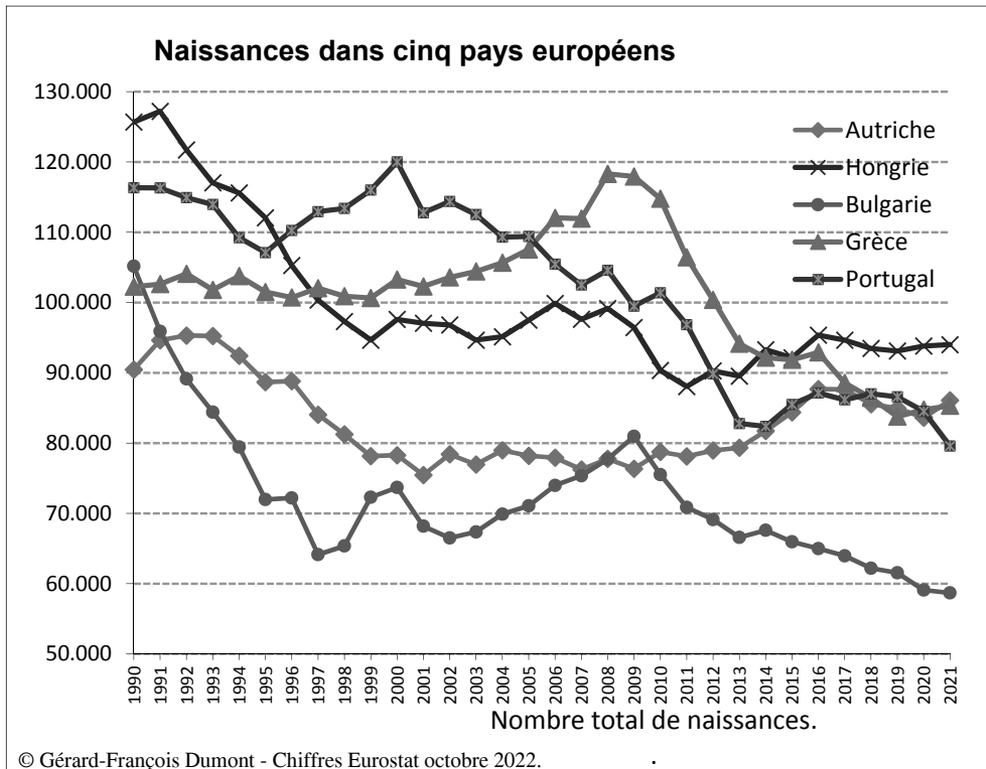
Η σαφώς αρνητική, φυσική, πληθυσμιακή αλλαγή της Ελλάδας μετά την κρίση του 2008 δεν εξηγείται λοιπόν καθόλου από την θνησιμότητα· αντιθέτως, η θνησιμότητα αυτή συνετέλεσε ουσιαστικά στην καθίζηση της φυσικής πληθυσμιακής αλλαγής το 2020 και το 2021. Ποιός όμως είναι ο ρόλος της γεννητικότητας;

5. Η γεννητικότητα, παράγοντας αποπληθυσμού

Μετά την κρίση του 2008, ο αριθμός γεννήσεων στην Ελλάδα (Σχήμα 9) μειώνεται δραστικά από το 2009 και φτάνει ένα πολύ χαμηλό, κατώτατο όριο το 2013-2016, πολύ κάτω από τις 100 000 ανά έτος, κάτι που δεν είχε συμβεί ποτέ την προηγούμενη πενήκονταετία. Από το 2017, ο αριθμός των γεννήσεων κατέβηκε κάτω από 90 000 ανά έτος, χωρίς όμως να παρουσιάζει αρνητική επιρροή από την πανδημία Covid-19 (2020 και 2021). Η Πορτογαλία ακολούθησε μια αρκετά παρεμφερή διαδρομή μέχρι το 2014, επίσης με, χωρίς προηγούμενο κατά την μελετώμενη περίοδο, ιστορικό χαμηλό γεννήσεων. Κατόπιν, ο αριθμός των γεννήσεων της αυξάνεται το 2015 και 2016 πριν σταθεροποιηθεί και εν συνεχεία πέσει τα δύο έτη της πανδημίας, 2020 και 2021.

Ο αριθμός των γεννήσεων στην Ουγγαρία και την Αυστρία, όπως στην Ελλάδα, δεν φαίνεται να επηρεάζεται από την πανδημία. Αντιθέτως, η Βουλγαρία υφίσταται μείωση των γεννήσεων στο τέλος της δεκαετίας του 2010 και στη συνέχεια στα χρόνια της Covid-19, φτάνοντας χαμηλά επίπεδα που καταγράφηκαν για πρώτη φορά από τη δεκαετία του 1990.

Σχήμα 9. Γεννήσεις στην Ελλάδα και σε τέσσερις συγκρίσιμες, ευρωπαϊκές χώρες

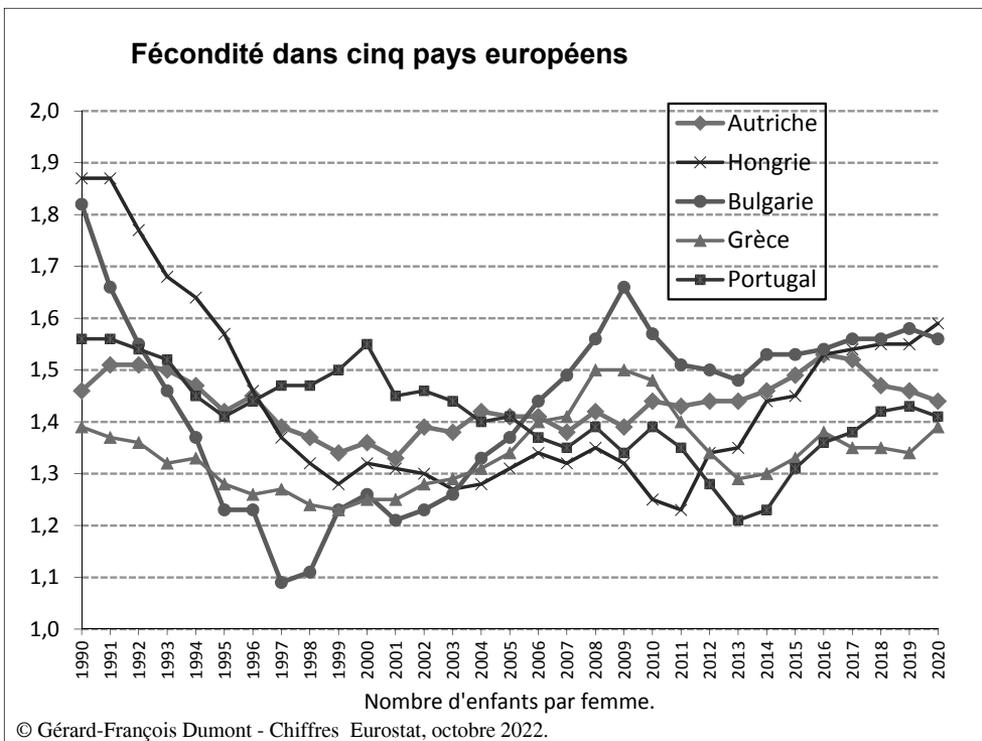

Συνεπώς, το πολύ αρνητικό επίπεδο φυσικής, πληθυσμιακής αλλαγής της Ελλάδας για την προηγούμενη περίοδο, της δεκαετίας του 2010, εξηγείται, επί της ουσίας από την γεννητικότητα, ενώ η νέα μείωση της πληθυσμιακής αλλαγής κατά τα χρόνια της Covid-19 από την θνησιμότητα. Όμως, ο μειωμένος αριθμός των γεννήσεων οφείλεται στην μείωση της γονιμότητας; Διότι, σε διαφορετική περίπτωση, ο λόγος θα μπορούσε να είναι η μείωση του αριθμού των γυναικών σε αναπαραγωγική ηλικία, είτε λόγω γέννησης λιγότερο πολυπληθών γενεών είκοσι με τριάντα χρόνια πριν, είτε λόγω αποδημίας νέων γυναικών που δεν αντισταθμίζεται από εισερχόμενη μετανάστευση ίδιας ηλικίας. Είναι λοιπόν σημαντικό να διερωτηθούμε αν επέδρασαν οι κρίσεις στην γονιμότητα.

Στις πέντε παρατηρούμενες χώρες, όπως παντού στην Ευρώπη, η τάση, από τις δεκαετίες 1970, 1980, ή 1990 αναλόγως τη χώρα, είναι αυτή της συνεχώς κάτω από το όριο της αντικατάστασης των γενεών γονιμότητας επί πολλές δεκαετίες· φαινόμενο για το οποίο έχω προτείνει να χρησιμοποιηθεί η έννοια του «δημογραφικού χειμώνα¹²». Όμως η ένταση αυτού του δημογραφικού χειμώνα και το πρόγραμμά του μπορεί να διαφέρουν σημαντικά από χώρα σε χώρα.

Μετά την κρίση του 2008, η γονιμότητα (Σχήμα 10) στην Ελλάδα και στην Πορτογαλία ακολουθεί παρόμοια τροχιά: καθαρή πτώση της γονιμότητας από το 2009, ένα χαμηλό το 2013, ύστερα ελαφρά αύξηση από το 2014. Την ίδια στιγμή, η γονιμότητα έπεσε στην Ουγγαρία, ύστερα αυξήθηκε δραστικά από το 2012, γεγονός το οποίο μπορεί να εξηγηθεί από τα μέτρα υπέρ της οικογένειας που έλαβε η ουγγρική κυβέρνηση. Στην Αυστρία, από την εξέλιξη της γονιμότητας δεν προκύπτει καμία επίδραση από την κρίση του 2008. Όσο για την αύξηση της γονιμότητας στην Βουλγαρία από το 1997 ως το 2009, που ακολουθείται από νέα πτώση και σταθεροποίηση, θα πρέπει ενδεχομένως να την εντάξουμε στο ιστορικό πλαίσιο κατά το οποίο οι Βούλγαροι, αισιόδοξοι τότε, περίμεναν πολλά από την ένταξή τους (το 2007) στην Ευρωπαϊκή Ένωση, από πλευράς καλύτερης, δημοκρατικής ζωής, υποχώρησης της διαφθοράς και άρα βελτίωσης των συνθηκών ζωής...

Σχήμα 10. Γονιμότητα στην Ελλάδα και τέσσερις συγκρίσιμες, ευρωπαϊκές χώρες

Φαίνεται λοιπόν αδιαμφισβήτητο ότι η κρίση του 2008 είχε επιπτώσεις που επιδείνωσαν τον δημογραφικό χειμώνα της Ελλάδας, ο οποίος ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Αντιθέτως, η γονιμότητα, στην Ελλάδα και στην Ουγγαρία, βελτιώνεται σε σχέση με το 2019, λίγο το 2020, χρονιά που η πανδημία θα μπορούσε να επηρεάσει τη γονιμότητα τους τελευταίους μόνο μήνες. Δύσκολο παρόλα αυτά να εξαχθούν συμπεράσματα γιατί τα δεδομένα της Eurostat για την γονιμότητα το 2021 δεν είναι ακόμα διαθέσιμα.

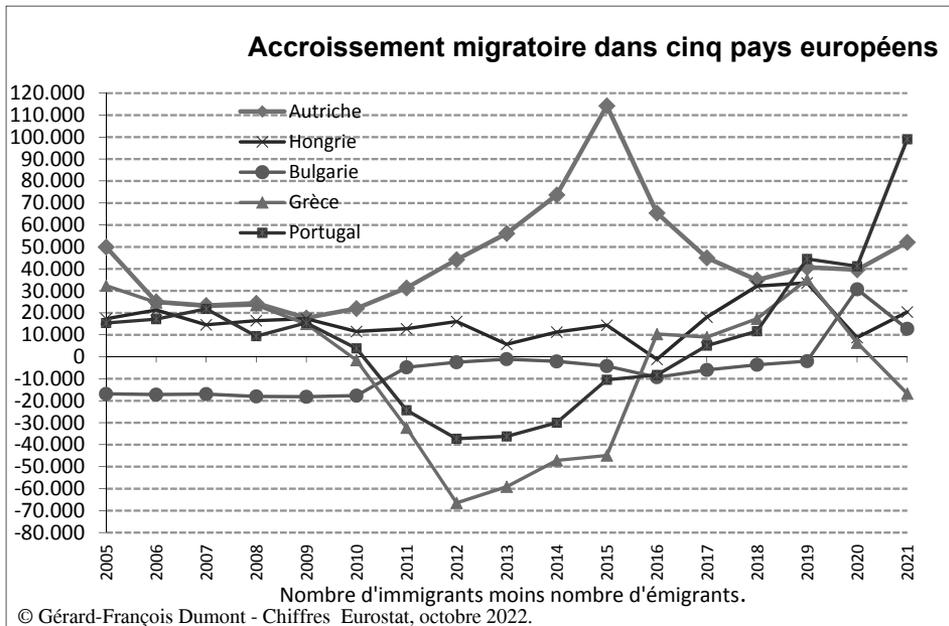
Πρέπει πλέον να μελετήσουμε τις πιθανές συνέπειες των κρίσεων στο μεταναστευτικό σύστημα της Ελλάδας γνωρίζοντας ότι είναι απαραίτητο να διαλευκάνουμε τι σχετίζεται με μια από τις κρίσεις και τι εξηγείται από τις μεταναστευτικές ροές που προκάλεσαν οι εξωτερικές, γεωπολιτικές εξελίξεις, συγκεκριμένα στη Μέση Ανατολή.

Γνωρίζουμε ότι η Ελλάδα βρέθηκε στην πρώτη γραμμή κατά την άφιξη των προσφύγων με προέλευση την Ασία και ειδικά τη Συρία και το Ιράκ, ως αποτέλεσμα της φυγής λόγω των συγκρούσεων που γνώρισαν αυτές οι χώρες, από το 2011 ως το 2016 τουλάχιστον, αν θεωρήσουμε ότι η γεωπολιτική ισορροπία δυνάμεων άλλαξε αισθητά με το τέλος της μάχης του Αλεπ και την ανάκτηση ολόκληρης της πόλης από το συριακό καθεστώς στις 22 Δεκεμβρίου 2016.

6. Έντονα μεταναστευτικά φαινόμενα...

Η εξέταση της μεταναστευτικής, πληθυσμιακής αλλαγής (Σχήμα 11) διακρίνει, Ηκι αυτή ακόμα, τις δύο χώρες που περισσότερο έπληξε η κρίση του 2008, την Ελλάδα και την Πορτογαλία, από τις τρεις άλλες. Πριν το 2010, η μεταναστευτική, πληθυσμιακή αλλαγή τους είναι αδιαμφισβήτητα θετική. Διαπιστώνεται πτώση το 2009 που επεκτείνεται, δημιουργώντας ένα σαφές αρνητικό ισοζύγιο από το 2011 ως το 2015 για την Ελλάδα και από το 2011 ως το 2014 για την Πορτογαλία. Μια τέτοια μεταναστευτική αντιστροφή μοιάζει να συνδέεται άμεσα με την ένταση της κρίσης του 2008 σε αυτές τις δύο χώρες, ειδικά εφόσον δεν απαντάται στις άλλες τρεις χώρες των οποίων η οικονομία δεν γνώρισε τέτοιο πρόβλημα χρέους, δηλαδή την Αυστρία, τη Βουλγαρία και την Ουγγαρία. Η Αυστρία καταγράφει μεταναστευτική, πληθυσμιακή αλλαγή πολύ θετική το 2015, και ύστερα σαφή μείωση το 2016, καθώς κλείστηκε ο δρόμος των Βαλκανίων τον Μάρτιο του 2016¹³, ως συνέπεια των συμφωνιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Τουρκίας, που διαπραγματεύθηκε η κυρία Μέρκελ και οδήγησαν σε σημαντικές, εσωτερικές, γεωπολιτικές συνέπειες¹⁴ στη Γερμανία. Μετά τις πιο έντονες επιπτώσεις της κρίσης του 2008, το μεταναστευτικό ισοζύγιο ξαναγίνεται θετικό για την Ελλάδα το 2016 και για την Πορτογαλία το 2017.

Σχήμα 11. Μεταναστευτική, πληθυσμιακή μεταβολή στην Ελλάδα και τέσσερις συγκρίσιμες, ευρωπαϊκές χώρες

Όπως και κάθε μεταναστευτική, πληθυσμιακή μεταβολή, αυτή της Ελλάδας αναλύεται προφανώς σε αριθμό αφίξεων, δηλαδή εισερχόμενων μεταναστών, και αποχωρήσεων, δηλαδή εξερχόμενων μεταναστών. Οι αφίξεις από τη Μέση Ανατολή στην Ελλάδα υπήρξαν αθρόες, κυρίως το 2015, όταν η Τουρκία έγινε, για τον διοικητή της Frontex, «λεωφόρος προσφύγων»¹⁵. Σύμφωνα με τα δεδομένα της ελληνικής αστυνομίας, οι αφίξεις, μετά ο πέρασμα από την Τουρκία στα ελληνικά νησιά, αυξήθηκαν από 11 450 το 2013 σε 43 520 το 2014 και 872 520 το 2015. Οι μισοί από τους μετανάστες που έφτασαν μεταξύ του Ιανουαρίου 2015 και του Φεβρουαρίου 2016 ήταν Σύριοι υπήκοοι.

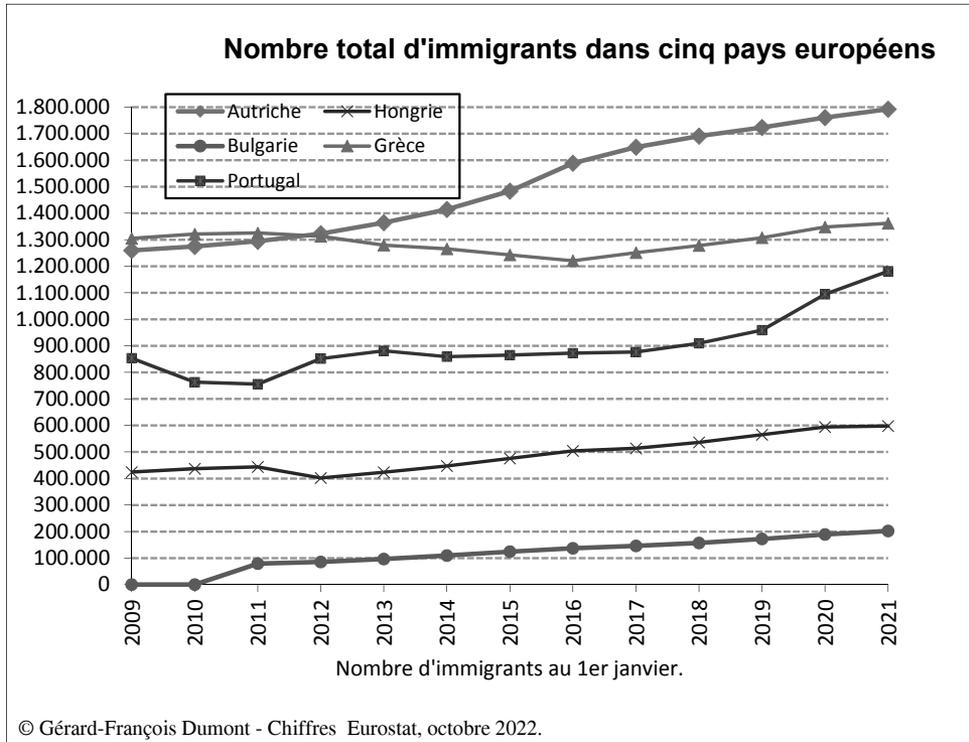
Όμως η πλειοψηφία των μεταναστών που έφταναν από την Ασία ήθελαν να ζητήσουν άσυλο σε άλλη χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με ευνοϊκότερη, οικονομική κατάσταση, όπου «τα μέτρα στήριξης, για κατοικία, διατροφή, ή μαθήματα γλώσσας είναι περισσότερο ευνοϊκά και όπου υπάρχουν περισσότερες ευκαιρίες εύρεσης εργασίας»¹⁶. Ωστόσο, αυτό είναι συχνά εφικτό επειδή η εφαρμογή του κανονισμού του Δουβλίνου που επιφορτίζει με την ευθύνη της διαχείρισης των αιτήσεων άσυλου την πρώτη ευρωπαϊκή χώρα στην οποία ο αιτών άσυλο εισέρχεται είναι περίπλοκη στην εφαρμογή της και επειδή στις 5 Σεπτεμβρίου 2015 η ιστορική δήλωση της γερμανικής κυβέρνησης που ανακοίνωσε το άνοιγμα των συνόρων και την υποδοχή των αιτούντων άσυλο που είχαν μπλοκαριστεί στην Ουγγαρία ισοδυναμούσε με αναστολή του Κανονισμού του Δουβλίνου.

Με την πανδημία Covid-19, οι εξελίξεις παρουσιάζουν μεγάλες αντιθέσεις ανάλογα με τη χώρα. Το μεταναστευτικό ισοζύγιο της Ελλάδας ξαναγίνεται αρνητικό το 2021, αφού τα μέτρα που ελήφθησαν στα σύνορα, δεδομένης της υγειονομικής κατάστασης, περιόρισαν την είσοδο από τις χώρες του νότου, ενώ τα άτομα που ήδη βρίσκονταν στην Ελλάδα συνέχισαν να ψάχνουν αλλού καλύτερες προοπτικές. Στη Βουλγαρία, το μεταναστευτικό ισοζύγιο είναι θετικό το 2020 και το 2021. Αντίστροφα, η Πορτογαλία, η Αυστρία και, σε μικρότερο βαθμό, η Ουγγαρία κατέγραψαν θετικό, μεταναστευτικό ισοζύγιο σε αύξηση το 2021. Ένας από τους λόγους μπορεί να σχετίζεται με τους «κωρονο-μετανάστες», δηλαδή τους απόδημους των χωρών αυτών που εργάζονταν στο εξωτερικό και επέστρεψαν στη χώρα τους εξαιτίας της καθίζησης των οικονομικών ευκαιριών και/ή των μέτρων που έλαβαν άλλες χώρες όπως η Κίνα.

7. ...με κύρια αιτία την εισερχόμενη και όχι την εξερχόμενη μετανάστευση

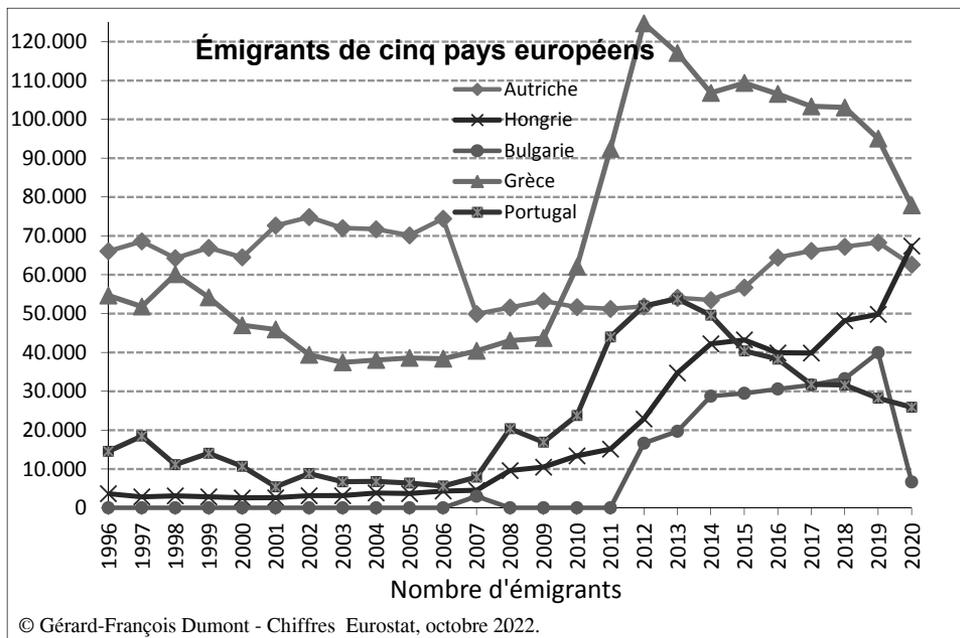
Στον υπολογισμό της μεταναστευτικής, πληθυσμιακής μεταβολής, οι μετανάστες σε τράνζιτ δεν καταμετρώνται. Να θυμίσουμε ότι ως εισερχόμενοι μετανάστες ορίζονται οι άνθρωποι που έρχονται να κατοικήσουν σε μια χώρα για διάστημα ενός έτους τουλάχιστον, όπως και ότι εξερχόμενοι μετανάστες είναι αυτοί που εγκαταλείπουν μια χώρα για το ίδιο διάστημα τουλάχιστον. Όμως, ο συνολικός αριθμός των εισερχόμενων μεταναστών που βρίσκονται στην Ελλάδα, περίπου 1,3 εκατομμύρια δεν άλλαξε καθόλου από το 2009 και πολύ λίγο στις άλλες μελετώμενες χώρες, εκτός από την Αυστρία και την Πορτογαλία, κυρίως τα χρόνια της πανδημίας για την τελευταία. Η Ελλάδα είναι μάλιστα η μόνη χώρα από τις πέντε, της οποίας ο αριθμός των εισερχόμενων μεταναστών παρουσίασε σημαντική μείωση, περίπου 100 000 μεταξύ του 2011 και του 2016. Μεταξύ αυτών των μεταναστών, περισσότεροι, περίπου ένα τρίτο, παραμένουν αυτοί που γεννήθηκαν στην Αλβανία.

Σχήμα 12. Συνολικός αριθμός εισερχόμενων μεταναστών στην Ελλάδα και τέσσερις, συγκρίσιμες, ευρωπαϊκές χώρες

Για να έγινε η μεταναστευτική, πληθυσμιακή μεταβολή πολύ αρνητική από το 2011 ως το 2015, ενώ ο αριθμός των εισερχόμενων μεταναστών μειωνόταν, σημαίνει ότι οι Έλληνες που αποδήμησαν ωθούμενοι από την πανδημία, ήταν πολυάριθμοι (Σχήμα 13). Φυσικά, πριν το 2009, η Ελλάδα ήδη γνώριζε την αποδημία, όπως η Αυστρία, μια αποδημία επαναλαμβανόμενη που δεν είχε τίποτα το αφύσικο. Δεν είναι παράλογο οι Έλληνες να αφήνουν τη χώρα τους για να ακολουθήσουν συγκεκριμένες, ανώτερες σπουδές σε μια άλλη χώρα, ή για να βελτιστοποιήσουν την επαγγελματική τους καριέρα. Άλλωστε τέτοιου είδους μετανάστευση μπορεί να μεταφραστεί αργότερα σε επιστροφή.

Σχήμα 13. Απόδημοι της Ελλάδας και τεσσάρων, συγκρίσιμων, ευρωπαϊκών χωρών

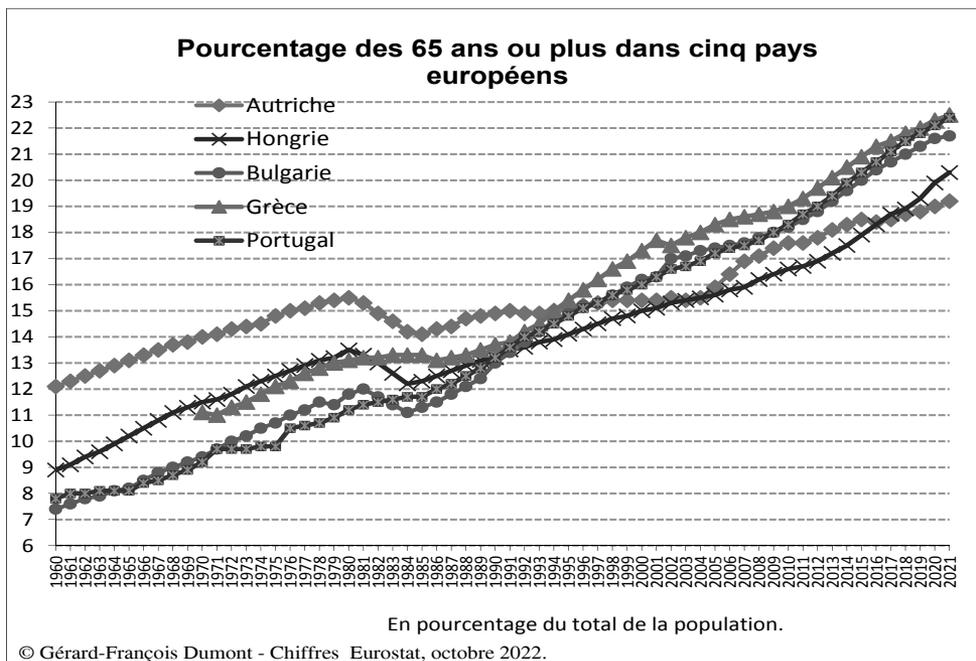
Αντιθέτως, ο αντίκτυπος της κρίσης του 2008 είναι σαφής. Ο αριθμός των αποδήμων, γύρω στους 40 με 50 000 ανά έτος την περίοδο 1996-2009, αυξάνεται σημαντικά, ξεπερνώντας τις 120 000 το 2012 και παραμένει άνω των 100 000 ανά έτος μεταξύ του 2013 και 2016. Περίπου 720 000 άνθρωποι έφυγαν από την Ελλάδα σε επτά χρόνια, από το 2010 ως το 2016, αριθμός που πιθανώς δεν θα ξεπερνούσε τις 300 000 χωρίς την κρίση, με περισσότερες ίσως επιστροφές. Η κρίση του 2008 σήμανε λοιπόν την αποχώρηση περίπου του 4% του πληθυσμού, και μέχρι 20% σε ορισμένες γενιές νέων ενηλίκων. Νέοι ενήλικες των οποίων η απουσία είχε αρνητικές συνέπειες στην γεννητικότητα, όπως φαίνεται παραπάνω (Σχήμα 9).

Η δριμύτητα της αλλαγής του ρυθμού αποδημίας της Ελλάδας μετά την κρίση του 2008 απαντάται μόνο στην Πορτογαλία, αφού είναι χαμηλότερη στην Ουγγαρία και τη Βουλγαρία. Όσον αφορά την Αυστρία, η αλλαγή που διαπιστώνεται κατά την κρίση είναι η αντίστροφη, δηλαδή πτώση της αποδημίας, γεγονός που μπορεί να εξηγηθεί από το ότι παρουσιάζονται λιγότερες ευκαιρίες για τους νέους, ενήλικες Αυστριακούς εκτός της χώρας τους.

Όσο για την πανδημία, με τον έλεγχο των συνόρων, μείωσε την αποδημία της Ελλάδας το 2020 (τα δεδομένα του 2021 δεν είναι ακόμα διαθέσιμα) και των άλλων χωρών, εκτός από της Ουγγαρίας για λόγους που μένει να εξηγηθούν.

Η σπουδαιότητα των αποδημητικών ροών στην Ελλάδα και το γεγονός ότι πρόκειται για νέους ανθρώπους μπορεί να κατανοηθεί εν μέρει από την εξέλιξη του ποσοστού των 65 ετών και άνω (Σχήμα 14). Η Ελλάδα έγινε η γηραιότερη χώρα από τις πέντε, ακολουθούμενη, είναι η αλήθεια, από την Πορτογαλία. Φυσικά, αυτή η δριμύτητα γήρανσης εξαρτάται επίσης, από τα επίπεδα γονιμότητας και προσδόκιμου ζωής των ηλικιωμένων. Όμως, η διαφορά είναι σαφής ανάμεσα σε μία χώρα, την Αυστρία, της οποίας η αύξηση της γήρανσης αναχαιτίζεται εν μέρει από την άφιξη νέων ενηλίκων που έχουν οι ίδιοι παιδιά, και την Ελλάδα της οποίας η ταχεία αύξηση της γήρανσης εξηγείται από την σημαντική αποδημία των νέων ενηλίκων. Η χαμηλότερη γήρανση της Ουγγαρίας πρέπει να θεωρηθεί σε συνάρτηση με τη χαμηλότερη μακροζωία των ηλικιωμένων ανθρώπων. Η Βουλγαρία είναι γηραιότερη της Ουγγαρίας καθώς η γονιμότητά της ήταν κατά μέσο όρο χαμηλότερη ακόμα από αυτή της Ουγγαρίας ήδη από την δεκαετία του 1990.

Σχήμα 14. Ποσοστό των 65 χρόνων και άνω στην Ελλάδα και σε τέσσερις συγκρίσιμες, ευρωπαϊκές χώρες

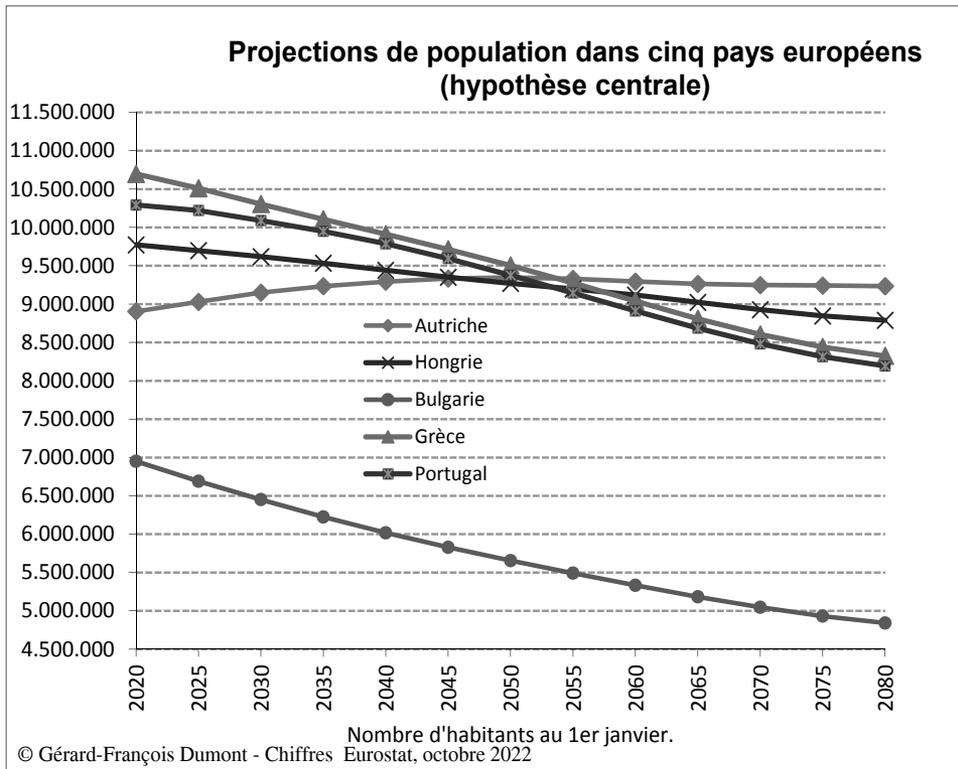
Η κρίση που άρχισε το 2008 και ύστερα η πανδημία Covid-19 είχαν λοιπόν σημαντικές δημογραφικές επιπτώσεις, όχι όμως τις ίδιες. Η πρώτη επηρέασε κυρίως τη γονιμότητα, τη γεννητικότητα και την αποδημία, η δεύτερη τη θνησιμότητα και

το προσδόκιμο ζωής. Εξάλλου, λαμβάνοντας υπόψη τη λογική μακράς διάρκειας των δημογραφικών δεδομένων, αυτές οι δύο κρίσεις προξενούν μακροπρόθεσμες συνέπειες, επειδή για παράδειγμα η πτώση των γεννήσεων επενεργεί για πολλά χρόνια στην πυραμίδα των ηλικιών. Είναι, λοιπόν, χρήσιμο να εξετάσουμε τις πληθυσμιακές προβολές, ακόμη και αν οι βάσεις και οι υποθέσεις που χρησιμοποιούν δεν σχετίζονται όλες με τις συνέπειες των δύο κρίσεων που μελετήσαμε παραπάνω.

8. Η προβαλλόμενη συνέχιση του αποπληθυσμού και οι γεωπολιτικές του επιπτώσεις

Στην πραγματικότητα, οι κρίσεις διαβάζονται στην μέση προβολή που καταρτίζει η Eurostat από το 2020, με ορίζοντα το 2050, ή 2080 (Σχήμα 15). Η χώρα της οποίας ο πληθυσμός προβλέπεται να μειωθεί περισσότερο μέχρι το 2050 (-17,6%), άρα σε τριάντα χρόνια, είναι η Βουλγαρία, αν υποθέσουμε ότι θα παραμείνει χώρα αποδημίας και μειωμένης γονιμότητας. Ακολουθεί η Ελλάδα (-11,2%), της οποίας η μειωμένη γονιμότητα μετά την κρίση του 2008 μεταφράζεται, μια γενιά αργότερα, σε μειωμένο αριθμό γυναικών σε αναπαραγωγική ηλικία, εκτός αν μαζικές μεταναστευτικές αφίξεις κατάφερναν να τον σβήσουν. Ο προβαλλόμενος αποπληθυσμός της Ελλάδας εντυπωσιάζει: η χώρα ήταν ακόμα, το 2020, η πιο πολυπληθής από τις πέντε, αλλά θα υποχωρήσει στην τρίτη θέση από το 2060.

Σχήμα 15. Προβολές πληθυσμού στην Ελλάδα και σε τέσσερις συγκρίσιμες, ευρωπαϊκές χώρες (κεντρική υπόθεση)

Έτσι, η μέτρηση των δημογραφικών χαρακτηριστικών της Ελλάδας και των συνεπειών των κρίσεων του 2008 και της πανδημίας Covid-19 στη δημογραφική δυναμική της, πιθανώς προϋδεάζει για την επίταση της μείωσης πληθυσμού της χώρας, άρα μειωμένου, σχετικού, δημογραφικού βάρους σε σχέση με τις γειτονικές χώρες της μεσογειακής περιφέρειας και της Ασίας, μεταξύ των οποίων η Τουρκία, που βρίσκεται ακόμα σε δημογραφική αύξηση, και της Βόρειας Αφρικής. Αν η τουρκική επιθετικότητα που εκδηλώθηκε πολλές φορές τα τελευταία χρόνια αναπτυχθεί εκ νέου, και μάλιστα πιο βίαια, η αποδυναμωμένη δημογραφικά Ελλάδα θα χρειαστεί ακόμα περισσότερους ισχυρούς συμμάχους για να προστατέψει την κυριαρχία στην ηπειρωτική χώρα, τα νησιά και τις θάλασσές της.

Ήδη στην Ευρωπαϊκή Ένωση, το μερίδιο της Ελλάδας στις ψηφοφορίες της ειδικής πλειοψηφίας στο Συμβούλιο μειώνεται επειδή το σχετικό δημογραφικό της βάρος ελαττώθηκε από την δεκαετία του 2010. Όσο για το σχετικό της βάρος

στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, έχει ήδη μειωθεί ως συνέπεια του αποπληθυσμού. Πράγματι, μετά το Brexit, 27 επιπλέον έδρες μοιράστηκαν στο Κοινοβούλιο, σύμφωνα με την αρχή της «βαθμιαίας φθίνουσας τάξης»¹⁷, στα 27 κράτη μέλη για την διάρκεια της εκλογικής θητείας που ακολούθησε τις εκλογές του Μαΐου 2019. Η Ελλάδα δεν κέρδισε καμία, όπως η Ουγγαρία, η Πορτογαλία και η Βουλγαρία. Αντιθέτως, η Αυστρία κέρδισε μία, όπως και μια χώρα με πληθυσμό ίδιας τάξης μεγέθους με την Ελλάδα, η Σουηδία, ή άλλες χώρες με μικρότερο πληθυσμό, σαν την Φινλανδία, τη Δανία και τη Σλοβακία. Αυτό δείχνει ότι οι επιπτώσεις της κρίσης του 2008 και της πανδημίας στην Ελλάδα έχουν ήδη και θα έχουν στο μέλλον και άλλες γεωπολιτικές συνέπειες, εσωτερικές και εξωτερικές.

Από το τέλος Φεβρουαρίου του 2022, η Ελλάδα, καθώς και οι άλλες χώρες στην Ευρώπη και εκτός, υφίσταται νέες δυσκολίες εξαιτίας του πολέμου στην Ουκρανία. Η τελευταία, που δεν εξαιρείται από το δημογραφικό πλαίσιο της ανατολικής Ευρώπης¹⁸, κινδυνεύει με τη σειρά της να προκαλέσει νέα αποδυνάμωση στην Ελλάδα, όπως και στην Ευρώπη, περίπτωση στην οποία είναι πιθανές, δημογραφικές συνέπειες, ακόμα και αν το θέατρο των στρατιωτικών επιχειρήσεων δεν επεκταθεί. Επειδή, ανάμεσα στους πολλούς παράγοντες που επηρεάζουν τις δημογραφικές εξελίξεις, τα γεωπολιτικά ζητήματα, μαζί με τους οικονομικούς, κοινωνικούς, υγειονομικούς, ή κοινωνιολογικούς παράγοντες έχουν τη σημασία τους.

Σημειώσεις

1. Dumont, Gérard-François, « Covid-19 : un «cyclone» chinois sur les relations géopolitiques dans le monde », dans : Faouzi, Hassan, Dumont, Gérard-François, Wihtol de Wenden, Catherine, (direction), *La covid-19 est-elle un game-changer géopolitique ?*, Paris, L'Harmattan, 2022.
2. Dumont, Gérard-François, « Covid-19 : la fin de la géographie de l'hypermobilité ? », *Les analyses de Population & Avenir*, n° 29, juin 2020. <https://doi.org/10.3917/lap.029.0001>
3. Dumont, Gérard-François, Verluise, Pierre, *Géopolitique de l'Europe : de l'Atlantique à l'Oural*, Paris, PUF, 2016.
4. Τα σειραϊκά δεδομένα των σχημάτων προέρχονται όλα από την Eurostat. Οι διαφορές περιόδου που παρουσιάζονται σύμφωνα με τα σχήματα έχουν να κάνουν με τις διαφορές διαθεσιμότητας των δεδομένων στην ιστοσελίδα της Eurostat, ή αποσκοπούν να κάνουν τα διδάγματα του σχήματος περισσότερο κατανοητά. Η ποιότητα των δεδομένων εξαρτάται από την ποιότητα του συστήματος στατιστικών πληροφοριών των χωρών.

5. Να υπενθυμίσουμε ότι ο όρος πληθυσμιακή μεταβολή σημαίνει εξέλιξη που μπορεί να είναι θετική, ή αρνητική, ενώ η λέξη «αύξηση» χρησιμοποιείται μόνο για θετική εξέλιξη.
6. Η λέξη «αποπληθυσμός» σημαίνει μείωση του αριθμού των κατοίκων, όποια κι αν είναι η αιτία (πληθυσμιακή συρρίκνωση που δεν αντισταθμίζεται από αρκετά υψηλό μεταναστευτικό ισοζύγιο, ή αρνητική, μεταναστευτική, πληθυσμιακή μεταβολή που δεν αντισταθμίζεται από επαρκές πλεόνασμα γεννήσεων επί των θανάτων), ή τις αιτίες (πληθυσμιακή συρρίκνωση και αρνητική, μεταναστευτική, πληθυσμιακή μεταβολή μαζί). Cf. Dumont, Gérard-François, *Géographie des populations - Concepts, dynamiques, perspectives*, Paris, Armand Colin, 2018. <https://www.cairn.info/geographie-des-populations--9782200623319.htm>
7. Ο χρησιμοποιούμενος δείκτης, όπως έχει εκτιμηθεί από τον ΠΟΥ, είναι ο αριθμός των επιπλέον θανάτων που οφείλονται στην πανδημία και υπολογίζεται ως η διαφορά ανάμεσα στον συνολικό, μέσο, ετήσιο αριθμό θανάτων, που καταγράφηκε το 2020 και 2021, και τον αναμενόμενο αριθμό θανάτων απουσία της πανδημίας. Αυτός ο κατά προσέγγιση υπολογισμός έχει το πλεονέκτημα ότι απελευθερώνεται από την ποικιλία των ορισμών των θανάτων που αναγνωρίζονται ως συνέπεια της Covid-19 και ότι λαμβάνει υπόψη την αύξηση των έμμεσων θανάτων λόγω μειωμένης πρόσβασης σε θεραπείες κατά τη διάρκεια της πανδημίας, καθώς και την μείωση άλλων αιτιών θανάτων, σαν τη θνησιμότητα από τροχαία ατυχήματα, ή εξαιτίας της γρίπης, που ελαττώθηκε από την λήψη μέτρων προφύλαξης κατά την πανδημία. Cf. Sardon, Jean-Paul, *La population des continents et des États en 2022 : quel bilan des conséquences de la pandémie de Covid-19 ?*, *Population & Avenir*, n° 760, novembre-décembre 2022.
8. Δημοσιεύτηκαν από το WPDS 2022 του Population Reference Bureau, που επέδειξε ιδιαίτερη προσοχή στις δημογραφικές επιπτώσεις της Covid-19.
9. Σχετικά με την εξέλιξη της Πορτογαλίας πριν την κρίση του 2008, cf. Fernandez, Alexandre, « Portugal : undouble retournement démographique », *Population & Avenir*, n° 681, janvier-février 2007.
10. Σχετικά με την εξέλιξη της Βουλγαρίας πριν την κρίση του 2008, cf. Dumont, Gérard-François, Sougareva, Marta, Tzekov, Nikolai, « La Bulgarie en crise démographique », *Population & Avenir*, n° 671, janvier-février 2005.
11. Grzelak-Kostulska, Elzbieta, Holowiecka, Beata, Michniewicz-Ankiersztajn, Hanna, « Europe : de grands écarts dans l'espérance de vie », *Population & Avenir*, n° 706, janvier-février 2012 ; « La santé en Europe

- : les raisons des différences d'espérance de vie », *Population & Avenir*, n° 707, mars-avril 2012 ; Rych-taříkováJitka, « Europe centrale : le rideau de fer encore visible ? », *Population & Avenir*, n° 730, novembre-décembre 2016.
12. Dumont, Gérard-François, *Géographie des populations. Concepts, dynamiques, prospectives*, Paris, Armand Colin, 2018. <https://www.cairn.info/geographie-des-populations--9782200623319.htm>
  13. *Le Monde*, 11 mars 2016.
  14. Dumont, Gérard-François, « Allemagne. Géopolitique des migrations : les cinq actes de la tragédie de la chancelière Merkel », *Diploweb.com*, La revue géopolitique, 16 décembre 2018.
  15. Dumont, Gérard-François, « L'Union européenne entre « hiver démographique » et crise des migrants », *Diplomatie, Les grands dossiers*, n° 36, décembre 2016 – janvier 2017.
  16. *Perspectives des migrations internationales*, 2016, Paris OCDE, 2016, p. 294.
  17. Η έκφραση χρησιμοποιείται στο άρθρο 14 § 2 της ΣΕΕ. Σημαίνει ότι ο αριθμός των ευρωπαϊών βουλευτών του κάθε κράτους είναι συνάρτηση του πληθυσμού του, αλλά, όσο πιο πολυπληθές είναι ένα κράτος, τόσο ο αριθμός των ευρωπαϊών βουλευτών ανά κάτοικο είναι μικρότερος.
  18. Dumont, Gérard-François, « L'Ukraine face à la guerre : géopolitique et population », *Population & Avenir*, n° 758, mai-juin 2022. <https://doi.org/10.3917/popav.758.0017>